

ביאור סוגיית 'אין מתרפאין בשפיכות דמים' לאור עקרון מרחב האפשרויות

א. מבוא	ד. שיטת הרמב"ם בסוגיה
ב. חילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' והסבר הסוגיה באמצעות	ה. סוגיית 'סיעה' ו'דילמת הקרונית'
ג. יישוב הסוגיה באופנים אחרים	ו. סוגיית עובר לאור החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה'
	ז. סיכום

א. מבוא

האם מותר לאדם שנמצא בסכנת חיים, כגון בן ערובה שמוחזק בידי מחבל, להציל את עצמו ע"י פציעת חבריו (שלא גרם לסכנה)? האם במקרה דומה, מותר לאדם להציל את עצמו ע"י הריגת חבריו, אם חבריו צפוי למות בכל מקרה בתוך זמן קצר, כגון נוסעי מטוס שנחטף וחוטפיו מתכוונים לרסק אותו לתוך בניין?

שאלות אלו ורבות כמותן, שלצערנו היו מעשיות בשנים האחרונות, קשורות לשאלה הכללית של היחס בין ההיתר הגורף של 'פיקוח נפש' לבין פגיעה חמורה בזולת.

מאמר זה הינו המשך של המאמר "ביאור סוגיית 'תספר עמו מאחורי הגדר' לאור עקרון מרחב האפשרויות"¹. במאמר הראשון, הצגנו את עקרון מרחב האפשרויות, לפיו הכלל שאין דבר העומד בפני פיקוח נפש מלבד שלוש העבירות החמורות, נאמר רק ביחס לגדרי האיסורים עצמם. אולם, פעמים שאין אדם רשאי לפגוע בזולת אפילו במקום פיקוח נפש, משום שהפגיעה אינה בסמכותו של האדם. במילים אחרות, העיקרון שאומר שפיקוח נפש גובר על שאר הדברים מוגבל ל'מרחב המעשים שבסמכותו של האדם לעשותם'. במצבים מסוימים, פגיעה בזולת איננה בסמכותו של האדם, ועל כן, היא כלל איננה נידונה כאפשרות.

הראינו כי עקרון זה מופיע בדברי גדולי האחרונים (בהם ר' אליעזר הלוי לנדא, ר' שלמה קלוגר, ר' יעקב עטלינגר, ר' שאול ישראלי ור' שמואל רוזובסקי) ומשפיע על פסיקת ההלכה למעשה בתחומים מגוונים, בהם ניתוחי מתים (ראה בנין ציון סי' קע-קעא), הצלת

1 הרב טוביה שלמה בר אילן והרב נתן קלר, ביאור סוגיית 'תספר עמו מאחורי הגדר' לאור עקרון מרחב האפשרויות, אסיף ט (תשפ"ג), עמ' 349-368.

עצמו ע"י גרימת בושה לחבירו (ראה שם, קעב-קעג), לקיחת איברים מהמת לצורך השתלה (ראה מנחת יצחק ה, ז, יז), הצלת יהודים ע"י פגיעה בגויים בלתי מעורבים (ראה עמוד הימיני טז, ד, יד) ועוד.

במאמר הראשון, התמקדנו בסוגיית "תספר עמו מאחורי הגדר" (סנהדרין עה, א) שעוסקת באיסור להתרפא בגילוי עריות, וביארנו אותה לאור עקרון מרחב האפשרויות. במאמר המשך זה, נעסוק בסוגיית האיסור להתרפא בשפיכות דמים (פסחים כה, א-ב), ונציג מספר ביאורים אפשריים שלה לאור מרחב האפשרויות. כמו כן, נדון בסוגיות מרכזיות נוספות שעוסקות בהצלת אדם ע"י פגיעה בחברו, ונציג תובנות לגבי עקרון מרחב האפשרויות שעולות מהן.

הגמרא במסכת פסחים (כה, א-ב) מביאה ברייתא הקובעת שמותר להתרפא בכל העבירות שבתורה מלבד ג' עבירות חמורות - עבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים.² לגבי שפיכות דמים, הגמרא מבארת שמקור האיסור להתרפא הוא סברת "מאי חזית דמא דידך סומק טפי" ("מה ראית שהדם שלך אדום יותר?"):

כי אתא רבין אמר רבי יוחנן: בכל מתרפאין, חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים. עבודה זרה - הא דאמרן. גילוי עריות ושפיכות דמים - דתניא, רבי אומר: כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה וכי מה ענין רוצח אצל נערה המאורסה? הרי זה בא ללמד ונמצא למד, מקיש רוצח לנערה המאורסה. מה נערה המאורסה ניתן להצילה בנפשו - אף רוצח ניתן להצילו בנפשו. ונערה המאורסה מרוצח, מה רוצח - יהרג ואל יעבור, אף נערה המאורסה - תהרג ואל תעבור. ושפיכות דמים גופיה מנלן? - סברא הוא; כי ההוא דאתא לקמיה דרבא, אמר ליה: מרי דוראי אמר לי זיל קטליה לפלניא, ואי לא - קטלינא לך. - אמר ליה:

2 יש לציין שבניגוד להתרפאות בעבודה זרה, אליה מתייחסת הסוגיה הסמוכה של "ריפוי בעצי אשירה", ובניגוד להתרפאות בגילוי עריות, לגבינו מצאנו דוגמא ספציפית בסוגיית "תספר עמו מאחורי הגדר", לא מצאנו בגמרא דוגמא ספציפית להתרפאות בשפיכות דמים, ויש לעיין מהי המציאות אליה הגמרא התכוונה. יפה תואר (על שמות רבה טז, ב) כתב "אפשר בחולה שצריך לאחד מאיברי האדם להתרפאות בו, שאי אפשר לו בלא נטילת נשמה". באופן ספציפי, אפשר שכוונת חז"ל הייתה למנהגם של מלכי מצרים בימי קדם להתרפא מצרעת ע"י רחיצה בדם ילדים, כפי שמואב במדרש (שמות רבה א, לד). הרב אליהו בן אמוזג (אם למקרא, שמות ט, י, בהשמות) כתב, שמנהג זה הוזכר ע"י ההיסטוריון פליניוס שחי ברומא לפני כ-2000 שנה. תודתנו לפרופ' מאיר בר אילן הי"ו שהפנה אותנו למקור זה. ראה גם ציץ אליעזר (י, כה, ה): "ומהו דבר זה להרוג נפש מישראל כדי לרפאות על ידי כך נפש אחרת, אם לא כדי ליקח מדמו ומאבריו לרפאות בזה נפש האחרת?".

ליקטלוח ולא תיקטול. מאי חזית דדמא דידך סומק טפי? דילמא דמא דההוא גברא סומק טפי?

מדברי הגמרא עולה לכאורה שבמקום בו לא קיימת סברת 'מאי חזית' (כגון, אם חברו יהרג בכל מקרה בתוך זמן קצר), יהיה מותר לו להינצל בהריגת חברו.³

כך עולה לכאורה גם מדברי הרמב"ם (יסודי התורה ה, ז) שמביא את דברי הגמרא להלכה, ללא נימוק נוסף מלבד סברת 'מאי חזית':

והריגת נפש מישראל לרפות נפש אחרת, או להציל אדם מיד אנס - דבר שהדעת נוטה לו הוא, שאין מאבדין נפש מפני נפש.

מסקנה זו עומדת, לכאורה, בניגוד גמור לעקרון מרחב האפשרויות, לפיו פגיעה כה קיצונית בזולת אינה בסמכותו של האדם, ואינה מותרת אפילו במקום בו האיסור נדחה מפני פיקוח נפש.

קושיה דומה מעלה ר' יעקב עטלינגר (בנין ציון סי' קסז) על סוגיית הגמרא (יומא פב, ב) המקבילה לסוגייתנו, אחרי שניסח את גרסתו לעקרון מרחב האפשרויות: מדוע הגמרא הייתה צריכה להביא את התירוץ של 'מאי חזית', הרי גם ללא תירוץ זה ברור שאינו יכול להתרפא בנפש חברו, מפני עקרון מרחב האפשרויות?⁴

ואין לומר דאם כן דרך המצוות התירה התורה מפני פקוח נפש ולא מה ששייך לחבירו למה ליה לרבא לפרש שם (יומא פב, ב) הטעם דאסור להציל עצמו בנפש חברו משום מאי חזית דדמך סומק טפי וכו' תיפוק ליה אפילו לא הוי נפש חברו רק ממנו גם כן לא מותר להציל עצמו בו; דיש לומר דרבא קושטא קאמר דהא הוי נפש חברו ועוד דיש נפקותא באם מוחל חברו ורוצה שיציל עצמו בו דבממון כהאי גוונא ודאי מותר אבל להציל עצמו בנפש חברו אפילו חברו רוצה בכך אסור מטעם דמאי חזית כיון דחביב לפני הקדוש ברוך הוא נפש ישראל מאי חזית

3 דוגמאות נוספות הן מקרים בהם יש לאדם 'תרון' על פני חברו, כגון הצלת בריא על ידי פגיעה בטרופה והצלת אדם על ידי פגיעה בעובר, לפי חלק מהשיטות. ראה: הרב מרדכי הלפרין, האם מותרת השתלת לב על פי ההלכה?, אסיא ה, 55-79, פרקים ה, ז. ועיין גם פרי מגדים משבצות זהב שכט, א; עיון יעקב סנהדרין קיא, א.

כמו כן, ניתן לכאורה ללמוד בקל וחומר מדברי הגמרא שמותר לאדם להציל את עצמו על ידי פגיעה בחבירו שאיננה הריגה, כגון הצלת עצמו על ידי חיתוך אבר של חברו. ראה ערוגות הבושם (על המרדכי), סנהדרין רמז תשיט; פרי מגדים משבצות זהב שכח, ז; מנחת חינוך רצה-רצו, אות כד (כל ההפניות למנחת חינוך במאמר זה הינן לפי חלוקת מהדורת מכון ירושלים).

4 קושיה דומה כתב בקצרה רבי שלמה קלוגר (האלף לך שלמה, יו"ד, ד), והניח בצ"ע.

דנפשך חביבה לו מנפשו כמו שפירש רש"י אבל אם לא מוחל חבירו על ממונו יש לומר דגם בממונו אינו רשאי להציל זה לענ"ד שיטת רש"י.

במילים אחרות, הבנין ציון מקשה, מדוע הגמרא מתייחסת רק לפן האיסורי של איסור רציחה, ולא לפן הממוני לפיו אפילו בממונו של הזולת אסור לפגוע כדי להציל את עצמו.

הבנין ציון מציע שני תירוצים לקושיה. הראשון הוא "דבא קושטא קאמר", כלומר, די היה לגמרא בסיבה אחת כדי לנמק את האיסור להינצל על ידי הריגת חבירו, והגמרא הסתפקה בפן האיסורי.

התירוץ השני הוא שהסוגיה עוסקת באופן שהזולת מרשה לאדם להתרפא על ידי הריגתו. לדוגמא, כיום ניתן לתאר מצב בו האדם זקוק להשתלת איברים, וקרובו מתנדב למות על מנת שיקחו אחד מאבריו כדי להציל את הנזקק. באופן כזה, אין כל בעיה של מרחב האפשרויות, משום שהזולת מתנדב לכך ברצונו החופשי, ועל כך קובעת הגמרא שהדבר אסור משום 'מאי חזית'.

בפרקים הבאים נביא מספר הסברים נוספים לכך שהסוגיה 'התעלמה' מהפן של פגיעה בזולת והסתפקה בתירוץ 'מאי חזית'. הסברים אלו מחדדים את הגדרת המושג מרחב האפשרויות, ויש להם השלכה מעשית לפסיקת ההלכה במקרים בהם לא שייכת סברת 'מאי חזית'. לאחר מכן נדון בשיטת הרמב"ם בסוגיה, ובשאלה האם הוא קיבל את עקרון מרחב האפשרויות. לבסוף, נדון בסוגיות נוספות שעוסקות בהצלת אדם ע"י פגיעה בחבירו, ובתובנות שעולות מהן לגבי עקרון מרחב האפשרויות. בהשלכות המעשיות של דברינו דנו במאמר נוסף.⁵

ב. חילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' והסבר הסוגיה באמצעות

כיוון אפשרי להסביר את הסוגיה לאור עקרון מרחב האפשרויות הינו שיש לחלק בין ריפוי באמצעות אחת משלוש העבירות החמורות, כמו בסוגיית 'תספר עמו מאחורי הגדר' בה אדם נפל למשכב ורצה להתרפא באמצעות גילוי עריות, לבין הצלה באמצעות אחת משלוש העבירות החמורות, כמו שאלתו של אותו יהודי לרבא, ביחס לאדון עירו שפקד עליו להרוג יהודי אחר ואם לאו האדון יהרוג את השואל. ניתן לומר, שעקרון מרחב האפשרויות תקף רק במקרים המוגדרים כ'ריפוי' אך לא במקרים

5 הרב טוביה שלמה בר אילן והרב נתן קלר, הצלת חיי חיילים ע"י פגיעה ב'בלתי מעורבים' או בחיילים אחרים, עלה בגורל - קובץ חיבורים תורניים בנושא: דילמות הלכתיות בעיתות מלחמה, מפעל הפיס תשפ"ה, עמ' 88-99. פרסום חוזר: חמדת הארץ ז' (תשפ"ו) עמ' 231-237.

המוגדרים כ'הצלה', ולכן הגמרא במסכת פסחים נזקקת לסברת 'מאי חזית' כדי לנמק את האיסור להציל את עצמו.⁶ לפי הסבר זה, ניתן להסיק מדברי הגמרא שמותר לאדם להציל את עצמו בהריגת חברו רק במקום בו לא קיימת סברת 'מאי חזית', ובנוסף לכך מדובר ב'הצלה' ולא ב'ריפוי'. בפרק זה נציג את מקור החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' בדברי הר"ן והרמב"ם, נסביר כיצד חילוק זה בא לידי ביטוי בהקשר של מרחב האפשרויות, ונבאר את סוגיית הגמרא בפסחים באמצעותו.

1. החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' בדברי הר"ן והרמב"ם

ככלל, היתרי 'פיקוח נפש' ודיני 'הרג ואל יעבור' קיימים הן באופן של 'ריפוי' והן באופן של 'הצלה', כלשון הרמב"ם (יסודי התורה ה, ו): "כעניין שאמרו באונסין, כך אמרו בחולאים". אולם בפרטי הדינים, עולה מדברי הר"ן והרמב"ם שקיים חילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה'.

א. חילוקו של הר"ן בין 'ריפוי' ל'הצלה'

בסוגיית 'הרג ואל יעבור', מחדש בעל המאור (סנהדרין יח, א), שאין דין 'הרג ואל יעבור' בגילוי עריות כאשר הגוי אונס להנאת עצמו, ועל כן אסתר לא מסרה את נפשה שלא להילקח לבית אחשוורוש, למרות שהיה בכך איסור של 'גילוי עריות'.

הרמב"ן (מלחמות ה, שם) מקשה על דבריו, שהרי מפורש בגמרא (פסחים כה, א) כי "בכל מתרפאין חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים", והרי רפואה היא כ'הנאת עצמו', שאין כאן 'העברה על דת', ואם כן, מדוע אסור להתרפא בשלוש העבירות החמורות לפי חידושו של בעל המאור?⁷ כיוצא בזה קשה מסוגיית 'תספר עמו מאחורי הגדר' (סנהדרין עה, א) שהבאנו לעיל, בה נפסק שמי שנפל למשכב מכיוון שחשק באשה, לא יכול להתרפא בכך ששיח עמה מאחורי הגדר. גם במקרה זה אין 'העברה על דת', ובכל זאת אמרו חכמים "ימות ולא תספר עמו מאחורי הגדר".

הר"ן (פסחים ו, א, בדפי הרי"ף) משיב על קושיא זו:

ואלו הקושיות שהקשו על הר"ז הלוי ז"ל דמשמע מהנהו דבג' עבירות הללו אפי' להנאת עצמן ירהג ואל יעבור אפשר לדחותן משום דכי אמרינן הנאת עצמן שאני הני מילי כגון אסתר שהיתה מתרצה בגילוי עריות ולא מחמת גילוי עריות אבל אלו שהביאו אינם כן אלא הרי הם רוצים ליהנות באותו דבר שאסרה אותו תורה מחמת ההנאה שבו שהוא עיקר האיסור כגון המתרפא בעצי אשרה שהתורה

6 בסברה העומדת מאחורי חילוק זה נדון בפרק ה' לקמן.

7 את דברי הרמב"ן נביא במלואם בפרק ג.2. לקמן.

אמרה שלא ליהנות ממנה והוא רוצה אותה כדי ליהנות ממנה וכן מי שהעלה לבו טינא שהתורה אמרה שלא ליהנות מן הערוה והוא רוצה אותה מחמת הנאה שבה אבל אסתר לא היתה מתרצת בגלוי עריות מחמת ענין גלוי ערוה אלא להנצל ממיתה.

לדברי הר"ן, ההיתר של בעל המאור מוגבל למקרים של 'הצלה', בהם היהודי אינו מעוניין במעשה העבירה כשלעצמו, ועושה אותו רק על מנת לרצות את הגוי, כמו במקרה של אסתר. לעומת זאת, במקרים של 'ריפוי', בהם היהודי מעוניין מיוזמתו להנות מהעבירה, כמו המתרפא בעצי אשירה ומי שחשק באשה עד שהסתכן, גם בעל המאור מודה שיש דין 'יהרג ואל יעבור'.⁸

ב. חילוקו של הרמב"ם בין 'ריפוי' ל'הצלה'

חילוק דומה עולה גם מדברי הרמב"ם (יסודי התורה פרק ה). בחלק הראשון של הפרק (הלכות א-ה), הרמב"ם דן במקרים בהם גוי כופה יהודי לעבור עבירה ומאיים שיהרוג אותו אם לא יעשה כן. בהלכה א' כתב כך:

כל בית ישראל מצווין על קדוש השם הגדול הזה שנאמר ונקדשתי בתוך בני ישראל, ומוזהרין שלא לחללו שנאמר ולא תחללו את שם קדשי, כיצד כשיעמוד עובד כוכבים ויאנוס את ישראל לעבור על אחת מכל מצות האמורות בתורה או יהרגנו ואל יעבור ואל ייהרג.

בהלכה ב' מסייג הרמב"ם, שבשלוש העבירות החמורות הדין הוא 'יהרג ואל יעבור' כאשר גוי אנוס יהודי לעבור עליהן. בהמשך, בהלכה ד', כותב הרמב"ם:

וכל מי שנאמר בו ייהרג ואל יעבור, ועבר ולא נהרג - הרי זה מחלל את השם, ואם היה בעשרה מישראל, הרי זה חילל את השם ברבים; וביטל מצות עשה שהיא קידוש השם, ועבר על מצות לא תעשה שהיא חילול השם. ואף על פי כן, מפני שעבר באונס, אין מלקין אותו ואין צריך לומר שאין ממיתין אותו בית דין, אפילו הרג באונס, שאין מלקין וממיתין אלא לעובר ברצונו בעדים והתראה.

לעומת זאת, בהלכה ו' כותב הרמב"ם:

8 ראה למשל מקור מים חיים (יורה דעה קנז, סוף סעיף א), משפט כהן (קמד, ז; מובא לקמן בהערה 35) ושיעורי רבי שמואל רוזובסקי (סנהדרין פרק שמיני, אות רה) שכתבו כך, ושהסבירו כך גם את חילוקו של הרמב"ם בין 'ריפוי' ל'הצלה' המובא להלן. נציין שמקושיית הרמב"ן נראה שהוא לא קיבל את חילוקו של הר"ן בין 'ריפוי' ל'הצלה'. מדברי הרמב"ן במקום אחר (מלחמות ה', בבא קמא מג, א) נראה שאכן יש לו שיטה אחרת בסוגיה, אותה נציג בפרק ג.2.

כעניין שאמרו באונסין, כך אמרו בחולאים. כיצד - מי שחלה ונטה למות ואמרו הרופאים שרפואתו בדבר פלוני מאיסורין שבתורה, עושין לו. ומתרפאין בכל איסורין שבתורה, במקום סכנה, חוץ מעבודה זרה וגילוי עריות ושפיכות דמים - אפילו במקום סכנה, אין מתרפאין בהם; ואם עבר ונתרפא - עונשין אותו בית דין, עונש הראוי לו.

נראה שהרמב"ם מחלק בין מקרים של 'הצלה', בהם גוי מכריח יהודי לעבור על אחת משלוש העבירות החמורות, לבין מקרים של 'ריפוי', בהם חולה שנמצא בסכנת חיים רוצה להתרפא באמצעות אחת משלוש העבירות החמורות. אף שבשני המקרים הדבר אסור, העונש שונה: במקרה של 'הצלה' הרמב"ם כותב שלא מלקים ולא ממיתים את מי שעבר עבירה כדי להינצל (אף שחילל את השם), ולא מזכיר כלל שמענישים אותו, ואילו במקרה של 'ריפוי' הרמב"ם כותב שעונשים את מי שעבר והתרפא.

2. החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' לעניין מרחב האפשרויות

בדומה לחילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' לעניין 'יהרג ואל יעבור', ניתן לחלק בין 'ריפוי' ל'הצלה' גם לעניין מרחב האפשרויות. בדרך זו ניתן לבאר את דברי הראב"ד שהובאו בשיטה מקובצת (בבא קמא קיז, ב).

מחד, הראב"ד כותב שאם גוי פקד על יהודי להביא לו את ממון חבירו, ואיים עליו שיהרוג אותו אם לא ימסור את הממון, מותר ליהודי למסור לו את הממון:

אבל אנסוהו אונס גופו או פחד מיתה או פחד יסורין שאפשר שיבוא בהם לידי סכנה, ואמרו לו שיביא להם ממון חברו והביא, פטור, שאין לך דבר שעומד בפני פקוח נפש חוץ מעבודה זרה גלוי עריות ושפיכת דמים. ואפילו ספק פקוח נפש דוחה שבת, וכיוצא בזה. ואם אמרו יהרג ואל יהרוג את חברו, לא אמרו יהרג ולא ימסור ממון חברו.

מאידך, בהמשך דבריו הראב"ד דן בשאלה האם מותר לאדם להציל את עצמו בממון חבירו, בעקבות סוגיית הגמרא (בבא קמא ט, ב) שדנה בשאלה האם מותר היה לדוד המלך לשרוף גדישים של שעורים בהם הסתתרו פלישתים שסיכנו אותו. על כך כותב הראב"ד:

ואיכא למימר, מה שאדם חייב להציל חברו ממנו, הני מילי בפניו, כדכתיב והשבותו לו - אפילו אבדת גופו. אבל שלא בפניו - לא נתחייב ממנו בכך. ואפילו בפניו נמי, לא שיפסיד זה ממנו, אלא שישלם פסידתו.

לכאורה, דברי הראב"ד סותרים אלו את אלו. בדבריו הראשונים, הוא מתיר למסור את ממון חבירו לאנס גם שלא בפני חבירו, ובדבריו השניים הוא מתיר להציל את עצמו בממון חבירו רק בפני חבירו!

ניתן לומר שההבדל נובע מחילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה': המקרה הראשון, בו הגוי האנס הוא שפקד להביא את הממון, מוגדר כ'הצלה' ולכן במקרה זה האיסור לפגוע בחבירו נדחה מפני פיקוח נפש. המקרה השני, בו האדם ביוזמתו נעזר בממון חבירו כדי להציל את עצמו, מוגדר כ'ריפוי', ולכן אין היתר לעשות זאת על ידי פגיעה בחבירו, אלא אם כן חבירו נמצא במקום ומחויב לסייע לו מדין 'לא תעמוד על דם רעך'.

אכן, בדרך זו מבאר רבי שמואל רוזובסקי (זכרון שמואל פג, טו) את דברי הראב"ד:

וחזינן בדברי הראב"ד דאף שאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש, ושרי ליה לעבור איסור כדי להציל את עצמו, מכל מקום ליטול ממון מחבירו כדי להציל את עצמו - בזה ליכא היתרא דפיקוח נפש אף על פי דעצם האיסור באמת נדחה מפני פיקוח נפש. וכל זה בבא להציל את עצמו בממון חבירו, אבל באונסים אותו לגזול את חבירו מבואר שם להדיא דמודה הראב"ד דאין לך דבר שעומד בפני פיקוח נפש דאינו חייב למסור נפשו אממון חבירו.

3. ביאור סוגיית 'אין מתרפאין בשפיכות דמים' לאור החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה'

בדרך זו נוכל לבאר את סוגיית 'אין מתרפאין בשפיכות דמים' (פסחים כה, א-ב). בדיון על סיבת האיסור להציל את עצמו בהריגת חבירו, הגמרא מביאה את סברת 'מאי חזית', ו'מתעלמת' מעקרון מרחב האפשרויות, מכיוון שהגמרא עוסקת במקרים המוגדרים כ'הצלה', בהם עקרון מרחב האפשרויות אינו קיים.⁹

ראיה להבנה זו בדברי הגמרא נוכל להביא מפירוש רש"י בסוגיה. אף שבתחילת הסוגיה הגמרא נקטה במטבע הלשון 'ריפוי' ("בכל מתרפאין חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים"), רש"י (שם ד"ה ושפיכות דמים) מביא, בתור דוגמא ל'ריפוי' בשפיכות דמים' עליו מדברת הגמרא, את המקרה הקלאסי של 'הצלה' בשפיכות דמים: "ושפיכות דמים - כגון אמרו לו: הרוג ישראל חבירך, ואם לאו - תיהרג".

נראה שרש"י מפרש מילים אלו באופן של הבאת דוגמא של 'הצלה', שפחות מתאימה ללשון הגמרא, כדי להדגיש שהדיון בהמשך הגמרא לגבי הסיבה לאיסור הצלת עצמו בשפיכות דמים רלוונטי רק במקרים של 'הצלה' ולא במקרים של 'ריפוי'. אכן, לשיטתו, במקרים של 'ריפוי', פשיטא שאסור לרפא את עצמו בהריגת חבירו, שהרי רש"י (ב"ק ס, ב ד"ה ויצילה) כותב שאסור לאדם להציל עצמו אפילו ע"י פגיעה בממון חבירו בלבד.¹⁰

9 נציין שבמדרש המקביל לסוגיה בפסחים (שמות רבה טז, ה) שהובא בדברי הרמב"ן (מלחמות ה', סנהדרין יח, א), השאלה מוצגת באופן מובהק במקרה של 'ריפוי'.

10 נציין שמדברי רש"י בסוגיה בפסחים מוכח, שלשיטתו, האיסור להציל עצמו בממון חבירו חל רק

הבנה זו בדברי הגמרא מופיעה גם בפירוש ספר המכתם (לרבי דוד בן לוי מנרבונא) על הסוגיה. בעל ספר המכתם מתייחס לכפילות לכאורה בדברי הגמרא, שבתחילה מביאה את הדין 'בכל מתרפאין חוץ מעצי אשירה' ודנה בו, ולאחר מכן מביאה את הדין 'בכל מתרפאין חוץ מעבודה זרה, גילוי עריות ושפיכות דמים' ודנה בו. ספר המכתם כותב על כך: "בכל מתרפאין חוץ מע"ז וכו'. פירוש, לעיל אמר לעניין רפואה ממש מחולי, וכאן אמר לענין הצלה מיד מלך או אנס". דבריו מתאימים לעולה מדברי רש"י, שלמרות השימוש בלשון 'מתרפאין', הגמרא עוסקת במקרים המוגדרים כ'הצלה' ולא 'ריפוי'.

ג. יישוב הסוגיה באופנים אחרים

פתחנו את המאמר בקושיה על סוגיית הגמרא בפסחים, שמנמקת את האיסור להתרפא ע"י הריגה בסברת 'מאי חזית' ומתעלמת מכך שהריגת אחר אסורה מפני שהיא מחוץ למרחב האפשרויות. בפרק הקודם הצגנו אפשרות ליישב את הקושיה בכך שהסוגיה עוסקת רק במקרים המוגדרים כ'הצלה' (להבדיל מ'ריפוי'), בהם עקרון מרחב האפשרויות אינו חל. בפרק זה נציג שלוש דרכים נוספות ליישב את הקושיה. שתי הדרכים הראשונות מציעות, בדומה לפרק הקודם, לצמצם את ההסתמכות על סברת 'מאי חזית' למצבים בהם עקרון מרחב האפשרויות לא חל מסיבות שונות. הדרך השלישית היא לומר שסברת 'מאי חזית' שמובאת בגמרא כוללת בתוכה התחשבות בעקרון מרחב האפשרויות, ועל כן, יש מקרים בהם מסתמכים על סברת 'מאי חזית' כדי לאסור על אדם להציל את עצמו ע"י פגיעה בזולת גם במקומות בהם הזולת 'שווה פחות ממנו'.

1. יישוב על פי הירושלמי

אפשרות אחת להסביר את הגמרא בפסחים מתבארת מדברי הסוגיה המקבילה בירושלמי (שבת יד, ד; עבודה זרה ב, ב). הירושלמי מביא ראיה לדין 'אין מתרפאין בשפיכות

כאשר מדובר באונס כללי, ממנו האדם רוצה להינצל באמצעות ממון חבירו (כלומר, במקרים המוגדרים כ'ריפוי'). לעומת זאת, במקום שבו יש אנס הכופה את האדם לפגוע בממון חבירו, ואם לאו יהרגהו - מודה רש"י שמותר לו לפגוע בממון חבירו כדי להינצל. זאת, בדומה להסברנו בפירוש הראב"ד בסוגיית 'מציל עצמו בממון חבירו' (בבא קמא ס, א), ובשונה מהבנין ציון (סימן קסז-קסח) ואחרונים נוספים (ראה פתחי חושן חלק ה, פרק א, הערה כא), שנימקו את איסור ההצלה בכך שהכלל 'הרג ואל יעבור' חל גם על איסור גניבה, וממילא, גם במקרים המוגדרים כ'הצלה', הדבר אסור לשיטתם. וראה בחידושי רבי שמואל רוזובסקי (סנהדרין יד, י) שהבין בשיטת רש"י כפי שכתבנו.

דמים', מדברי המשנה (אהלות ז, ו) ביחס לעובר: "א"ר חנינא מתניתין אמרה כן שאין מתרפין משפיכות דמים, דתנינן תמן: יצא רובו אין נוגעין בו, שאין דוחין נפש מפני נפש".

לקמן (פרק 2.1) נדון בסוגיית עובר, ונראה שמדברי הראשונים והאחרונים בסוגיה עולות דרכים שונות להסביר מדוע עקרון מרחב האפשרויות אינו חל במקרה של עובר. בעקבות הסברים אלה, נוכל להציע שגם הסוגיה בפסחים עוסקת במקרים הדומים למקרה של עובר שנידון במשנה, בהם לא חל עקרון מרחב האפשרויות, מסיבות שונות.

2. יישוב על פי הרמב"ן

מדברי הרמב"ן בסוגיית הצלת עצמו ע"י פגיעה בממון חברו ובסוגיית 'יהרג ואל יעבור', עולה, ששיטתו לגבי הגדרת המקרים הנחשבים ל'אונס', שונה מהשיטה המחלקת בין 'ריפוי' ו'הצלה' שהצגנו בפרק הקודם.

א. הצלת עצמו ע"י פגיעה בממון חברו

רב האי גאון והרי"ף נחלקו בשאלה האם ישראל הנאנס על ידי גוי להביא ממון חברו והביא, חייב לשלם לחבירו או לא. הרמב"ן (מלחמות ה' בבא קמא מג, א) הביא ראיות לשיטת הרי"ף, שפסק שחייב לשלם, מסוגיית הצלת דוד וחייליו ע"י שריפת גדישים שהתחבאו בהם פלישתים, ומסוגיית נרדף ששבר כלים של חברו במנוסתו:

ואפילו באונס הגוף נמי אשכחן כהאי גוונא, בעובדא דגדישין דמטמרי בהו פלשתים וקטלי בהו ואסרי למיקלינהו להציל עצמו בממון חברו. והתם אם היו יכולין להתרחק בלא נפשות היאך היה נקרא מציל עצמו, ולמה היה הדבר ספק אצל הגבורים ואדוננו דוד לא ידע. אלא ודאי הצלתם היתה מיוחדת בשריפת הגדישין, ואף על פי כן אסרו לשרוף אלא על מנת ליתן לו דמים.

וכן הא דאמרינן בנרדף ששבר את הכלים של כל אדם חייב, שאסור להציל עצמו בממון חברו, ודאי מדקרי ליה הכי בשהיו כלים מפסיקין לו הדרך עסקינן, ואפילו הכי חייב. וכי מה בין מי שאונס הגוף בא לו מחמת ממונו של פלוני למי שאונסו בא עליו בממונו של פלוני, שניהם אקרי אונסין והממון מציל וההצלה מיוחדת בו, אלא כולן חייבין.

הן במקרה של שריפת הגדישים בידי חייליו של דוד והן במקרה של נרדף ששבר את הכלים, המזיק חייב לשלם אף שהוא עשה זאת לצורך הצלתו. מכאן לומד הרמב"ן, שאף מי שגוי איים על חייו שאם לא ימסור את ממונו של חברו הוא יהרג - חייב לשלם אם מסר את הממון. הרמב"ן מציין שמוכרחים לומר שבשתי הסוגיות, הפגיעה בחבירו (שריפת הגדישים ושבירת הכלים) היא הדרך היחידה בה האדם היה יכול להציל את

עצמו, שאם לא כן, פשוט שאסור לו להציל את עצמו בדרך זו. לעומת זאת, הרמב"ן אינו מחלק בין מקרים שהוגדרו בפרק הקודם כ'ריפוי' למקרים שהוגדרו כ'הצלה', שכן הוא מביא ראיה מכך שנדרש ששבר את כלי חברו כדי להינצל (מקרה מובהק של 'ריפוי') חייב לשלם לחבירו, לכך שישראל שנאנס ע"י גוי להביא את ממון חברו (מקרה מובהק של 'הצלה') חייב לשלם לחבירו.¹¹

ב. דין 'יהרג ועל יעבור' כשהגוי אונס 'להנאת עצמו'

כפי שכתבנו בפרק ב.1, בעל המאור (סנהדרין יח, א) חידש, שאין דין 'יהרג ואל יעבור' בגילוי עריות כאשר הגוי אונס להנאת עצמו, ועל כן אסתר לא מסרה את נפשה שלא להילקח לבית אחשוורוש למרות שהיה בכך איסור של 'גילוי עריות'.

הרמב"ן (מלחמות ה' שם) מקשה על דבריו:

והרי בעל זה המאור עצמו ז"ל אומר כן, שהרי כתב מדקאמרינן "ימות ואל תעמוד לפניו ערומה" שמע מינה דאפילו מהנאת פורתא בלחוד אמרינן ימות ואל יעבור. אלו דבריו. הא מכלל שהוא אונס גמור לשניהם, וכיון שזה אונס הוא לגבה, שמעינן מינה שג' עבירות האמורות אסורות להנאת עצמן. וכן נמי הא דאמרינן בפסחים "בכל מתרפאין חוץ מגילוי עריות וכו'" בכהאי גוונא הוא, אם העלה לבו טינא. וכיון דבכל מתרפאין שמע מינה אונס הוא, ואפילו הכי אין מתרפאין בגילוי עריות, ואף על גב דאיכא אונס ולהנאת עצמן.

כלומר, הרמב"ן לומד מסוגיית הגמרא בפסחים שפוסקת שאסור להתרפא בגילוי עריות, ומסוגיית 'תספר עמו מאחורי הגדר', שגם במקרה של אנס שכופה יהודי לעבור על אחת משלוש העבירות החמורות להנאת עצמו, אסור ליהודי להציל את עצמו ע"י ביצוע העבירה. גם בסוגיה זו, הרמב"ן אינו מקבל את החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' שהבאנו לעיל, שאם לא כן, ברור שאין להביא ראיה מכך שאסור לאדם לרפא את עצמו

11 אבן האזל (חובל ומזיק ח, ד) דחה את ראיות הרמב"ן בכך ששני המקרים שהביא הרמב"ן (גדישים ונדרף ששיבר כלים) מוגדרים כ'ריפוי', ולכן מכך שבמקרים אלו חייב לשלם לחבירו, אין להסיק שגם במקרים המוגדרים כ'הצלה' - כגון מי שאנס הכריחו להביא לו ממון של חברו והביאו - יהיה חייב לשלם.

אכן, כפי שכתבנו נראה שהרמב"ן אינו מקבל את החילוק בין 'הצלה' ל'ריפוי', ולשיטתו, החילוק הוא רק בין מקרים בהם הפגיעה בחבירו היא הדרך היחידה להינצל (שדינם מקביל לדין 'הצלה'), לבין מקרים בהם יש דרכים אחרות להינצל (שדינם מקביל ל'ריפוי').

נציין שבספר דרכי שמואל, שדבריו יובאו לקמן (הערה 38) כתב, שבמקרה בו אנס מאיים להרוג אדם, והדרך היחידה של האדם להינצל היא לברוח ותוך כדי המנוסה לפגוע בעובר ולהרגו, מותר לאדם להציל עצמו בדרך זו מכיוון שנחשב כאנוס. נראה שדבריו הם כשיטת הרמב"ן.

ע"י אחת משלוש העבירות החמורות, לכך שאסור לאדם להציל את עצמו ע"י אחת משלוש העבירות החמורות. אכן, חילוק זה הוא היסוד של תירוץ הר"ן על קושיות הרמב"ן, שהבאנו בפרק ב.1.

הרמב"ן מבין שהן סוגיית הגמרא בפסחים והן סוגיית 'תספר עמו מאחורי הגדר' עוסקות במקרה בו הדרך היחידה להנצל היא על ידי ביצוע העבירה. מצב זה נחשב לשיטת הרמב"ן כאונס, מבלי לחלק בין 'ריפוי' ו'הצלה'. על כן, ניתן להביא ראיה מסוגיות אלו לדין 'יהרג ואל יעבור' כאשר יש אנס גוי הכופה להנאת עצמו.

ג. הצלת עצמו ע"י פגיעה בגופו של חברו - יישוב הסוגיה בפסחים

כפי שראינו, הרמב"ן מבין שסוגיית הגמרא בפסחים עוסקת במקרה בו הדרך היחידה להינצל היא על ידי ביצוע העבירה, ומצב זה נחשב לשיטת הרמב"ן כאונס. בעקבות זאת, ניתן לומר לשיטת הרמב"ן, במצב כזה של אונס, לא חל עקרון מרחב האפשרויות. כפי שהסברנו לעיל בדעת ראשונים אחרים, שבמקרים המוגדרים כ'הצלה' לא חל עקרון מרחב האפשרויות. מכיוון שכך, מובן מדוע הגמרא בפסחים קובעת שאסור להתרפא בשפיכות דמים משום סברת 'מאי חזית'. אכן, במקום בו לא מתקיימת סברת 'מאי חזית', מותר להתרפא בשפיכות דמים כאשר אין דרך אחרת להנצל, משום שעקרון מרחב האפשרויות לא חל במצב כזה.

יש לציין שהבנה זו בשיטת הרמב"ן היא מרחיקת לכת, שכן לפיה, עקרון מרחב האפשרויות חל באופן מאד מצומצם, דהיינו רק במקרים בהם הפגיעה בחבירו אינה הדרך היחידה בה האדם יכול להינצל. לדוגמא, אם אדם זקוק להשתלת כליה, וידוע לנו רק על אדם אחד בעולם שמתאים לתרום לו כליה - לפי שיטה זו, יוכל הנזקק לקצור כליה מאדם זה בעל כרחו, וצ"ע.

3. יישוב על פי האור גדול

דרך שונה בתכלית ליישוב הסוגיה עולה מדברי האור גדול, בהסבר שיטת הנודע ביהודה (תניינא, חו"מ נט) בהבנת סברת 'מאי חזית'. הנודע ביהודה כותב: "ואטו מי הותר להרוג את הטריפה להציל את השלם? זה לא שמענו מעולם. ומה בכך שעל הטריפה אינו חייב?".

על כך כותב האור גדול:

מבואר מהנודע ביהודה דסבירא ליה דאף אם אחד קיל מחבירו עם כל זה אמרינן מאי חזית, והיינו דהא הטריפה איננו מחויב להמית עצמו בשביל להציל השלם, לכך אסור להורגו, בעל כרחו גם כן דאיננו מחויב לסבול רע במקצת בשביל שלא

יסבול חבירו רע ביותר, להכי שייך מאי חזית אף באחד קיל מחבירו.¹²

לדברי האור גדול, סברת 'מאי חזית' קיימת גם במקרים בהם אדם רוצה להציל את עצמו ע"י פגיעה במי ש'שווה פחות ממנו' (כגון טריפה), אם השני אינו מחויב לאפשר פגיעה זו כדי להצילו. לפי הבנתו, סברת 'מאי חזית' שמוזכרת בסוגיה במסכת פסחים איננה מבוססת על כך שחיי הזולת שקולים לחיי הנאנס, אלא על עקרון מרחב האפשרויות, לפיו הזולת אינו חייב לאפשר את הפגיעה בו למען הנאנס. לפיכך, אין כל מקום לקושיה מעקרון מרחב האפשרויות על דברי הגמרא בפסחים.

נציין ששיטה זו מצמצמת מאוד את ההיתר לפגוע בחברו, שכן לפיה, אסור לאדם להציל את עצמו ע"י הריגת הזולת אפילו כאשר חיי הזולת אינם שקולים לחייו (כגון, אם הזולת הוא טריפה) ומדובר באופן של 'הצלה' (כגון, כאשר אנס מאיים עליו ישירות).¹³

ד. שיטת הרמב"ם בסוגיה

הרמב"ם (יסודי התורה ה, ז) פוסק להלכה כפי מסקנת סוגיית הגמרא בפסחים: "והריגת נפש מישראל לרפות נפש אחרת, או להציל אדם מיד אנס - דבר שהדעת נוטה לו הוא, שאין מאבדין נפש מפני נפש".

מדברי הרמב"ם עולה לכאורה שבמקום בו לא קיימת סברת 'מאי חזית', מותר לאדם להינצל מיד אנס, ואפילו להתרפא, ע"י הריגת חבירו. זאת, בניגוד לעקרון מרחב האפשרויות. יתרה מכך, מהדיוק בלשון הרמב"ם שהזכיר 'הריגת נפש מישראל' דווקא, עולה לכאורה שאין הדין כך ביחס להריגת גוי, זאת בניגוד לדברי הכלי חמדה (פרשת כי תצא א, ה) והרב ישראלי (עמוד הימיני טז, ד, יא) לפיהם אסור להתרפא בהריגת גוי. כך אכן מדייקים כמה ממחברי דורנו.¹⁴

12 רבי ירוחם יהודה לייב פרלמן בספרו אור גדול, קונטרס קידוש ה' (על הלכות יסודי התורה לרמב"ם פרק ה), הלכה ה (דפוס וילנא דף כו עמוד ב ד"ה והנראה). כל ההפניות לקונטרס קידוש ה' של האור גדול במאמר זה הן לפי עמודי דפוס וילנא.

13 זאת, לכאורה, בניגוד לדברי הפרי מגדים (משבצות זהב שכט, א). נציין שאת דברי הנודע ביהודה ניתן להבין במספר אופנים נוספים. נדון בכך בפרק ה.2 לקמן.

14 ראה חבל נחלתו (יו, מח), מלכות ישראל (ג, עמ' עה, הערה טו), שאילת החיים (סימן לט, אותיות מב, מט). בשאילת החיים אף כותב במפורש, בשם הרב חיים ברכיה ליברמן, שהדיוק מדברי הרמב"ם סותר את עקרון מרחב האפשרויות, ומניח בצ"ע. ראה גם במאמרנו שהוזכר בהערה 1 לעיל (פרק ד), שם העלינו אפשרות שהרמב"ם אינו מקבל את עקרון מרחב האפשרויות. מנגד, הרב אשר וייס (מנחת אשר פסחים סימן כח, עמ' קלט-קמ) מבין ששיטת הרמב"ם בסוגיה מתבססת על עקרון מרחב האפשרויות, ועולה מדבריו שהעקרון חל גם בהקשר של הריגת גוי.

עם זאת, נראה שאין הכרח לדייק כך מדברי הרמב"ם. בפשטות, הרמב"ם כדרכו מביא את סוגיית הגמרא כצורתה,¹⁵ ויש ליישב את דבריו כפי שיישבנו את דברי הגמרא שהבאנו לעיל. בפרט, ניתן לומר שמדובר במקרה בו הזולת מסכים לפגיעה בו, או שהרמב"ם מציג את אחת הסיבות לכך שאסור לאדם להציל עצמו ע"י פגיעה בחברו, כפי שכותב הבנין ציון על דברי הגמרא.

יתרה מכך, ניתן לומר, שהרמב"ם מקבל את החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה' לגבי מרחב האפשרויות, וסובר שעקרון מרחב האפשרויות חל במקרים של 'ריפוי' ואינו חל במקרים של 'הצלה'. הסיבה לכך שהוא לא מזכיר את מרחב האפשרויות בהלכה זו היא, שההלכה עוסקת גם באופן של 'הצלה' בו עקרון מרחב האפשרויות אינו חל. בהמשך לכך, הרמב"ם עוסק ב'הריגת נפש מ ישראל', משום שדווקא באופן זה סברת 'אין דוחין נפש מפני נפש' חלה הן במקרים של 'ריפוי' והן במקרים של 'הצלה'.¹⁶

ה. סוגיית 'סיעה' ו'דילמת הקרונית'

בפרק זה נדון בשתי סוגיות מרכזיות נוספות שעוסקות בהצלת אדם ע"י פגיעה בחברו - סוגיית 'סיעה' העוסקת בשאלה האם מותר למסור אדם אחד לגויים כדי להציל אנשים רבים אחרים, ושאלת 'דילמת הקרונית' העוסקת בהטיית חץ שתגרום לכך שיפגע אדם אחד במקום אנשים רבים אחרים. נציג שתי תובנות מרכזיות הקשורות לעקרון מרחב האפשרויות שעולות מדברי הראשונים והאחרונים בסוגיות אלה.

1. סוגיית 'סיעה': עקרון מרחב האפשרויות במקום בו השני צפוי להיפגע

בכל מקרה

הרמב"ם (יסודי התורה ה, ה) פוסק בעקבות המשנה (תרומות ח, יא-יב) והירושלמי (תרומות ח, ד):

נשים שאמרו להם עובדי כוכבים תנו לנו אחת מכן ונטמא אותה ואם לאו נטמא את כולכן יטמאו כולן ואל ימסרו להם נפש אחת מ ישראל, וכן אם אמרו להם

יש לציין שבשורת חבל נחלתו מביא ראייה לכך שהתרפאות בהריגת גוי מותרת מסוגיית הירושלמי (שבת יד, ד), שהיא המשך דברי הירושלמי שהובאו בפרק ג. לעיל, ומפירוש הפני משה שם. אולם סוגיית הירושלמי שם סתומה, יש לה גרסאות שונות ובאחרונים מובאות דרכים רבות להבינה (ראה בפירוש שוטנשטיין על אתר, ובסוגיה המקבילה בעבודה זרה ב, ב). לכן קשה להסיק ממנה מסקנות למעשה.

15 ראה יד מלאכי, כללי הפוסקים, כללי הרמב"ם והראב"ד והסמ"ג, אות ב.

16 נוסף על כך, אפשר שנימוקו של הרמב"ם 'דבר שהדעת נוטה לו' מכוון באופן כללי יותר לכך שפסיקת ההלכה במקרים אלה מסתמכת על ההיגיון הישר, ובכך היא כוללת את הצורך לקחת בחשבון את עקרון מרחב האפשרויות שאף הוא נובע מן ההגיון.

עובדי כוכבים תנו לנו אחד מכם ונהרגנו ואם לאו נהרוג כולכם, יהרגו כולם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל.¹⁷

הכסף משנה על אתר מסביר, שסיבת האיסור היא סברת 'מאי חזית':

אבל ברישא שלא יחדוהו, שלא אמרו אלא תנו אחד מכם ונהרוג אותו, בכל אחד מהם שירצו למסור אותו איכא למימר להו מאי חזיתו שתמסרו את זה, תמסרו אחד מכם ותצילו את זה, דמאי חזיתו דדמא דהאיך סומק טפי דלמא דמא דהאי סומק טפי, וע"פ טענה זו אי אפשר להם למסור שום אחד מהם.

מדברי הכסף משנה עולה לכאורה, שבמקום בו אחד מבני הסיעה 'פחות חשוב' מהאחרים, כך שלא קיימת סברת 'מאי חזית', מותר למסור אותו.¹⁸ כך אכן כותב המאירי בחידושו (סנהדרין עב, ב):

יראה לי שאם היתה סיעה של נשים, והיתה ביניהם זונה ידועה עומדת על מנהגה, אפילו לא ייחד אלא שאמרו תנו לנו אחת ונטמאנה, ימסרו את הזונה ואל יטמאו. ואין צריך לומר בסיעה של בני אדם והיה ביניהם טרפה, שימסרוהו ואל יהרגו, שהרי ההורגו פטור.

דברי המאירי מובאים להלכה בשיירי כנסת הגדולה (יורה דעה קנו, הגהות ב"י, לו) ובמגדל עוז ליעב"ץ (אבן בוחן א, עט), וכן כותבים המנחת חינוך (רצה-רצו, אות כח) ואחרונים נוספים. לעומת זאת, הציץ אליעזר (ט, יז, ו) פוסק שאין מוסרים אחד מהם כדי להציל את

17 בפרק זה אנו עוסקים במקרה בו הגויים לא 'ייחדו' (כלומר, לא קבעו במפורש) את חבר הסיעה שהם דרשו למסור. במקרה שבו הגויים אמרו 'תנו לנו את פלוני ואם לאו נהרוג את כולכם', נחלקים רבי יוחנן וריש לקיש האם מותר למסור. הכסף משנה מסביר, שריש לקיש אוסר למסור משום שלשיטתו איסור רציחה קיים גם במקום בו לא קיימת סברת 'מאי חזית'. אולם יש לברר, מדוע רבי יוחנן מתיר למסור במקרה הזה - הרי לכאורה ראוי לאסור מטעם מרחב האפשרויות! כאן, אין צורך בסברה שנביא להלן, שמכיוון שהשני צפוי להיפגע בכל אופן, לא חל עקרון מרחב האפשרויות. אפשר לתרץ באופן פשוט יותר, שמכיוון שהגויים דרשו את פלוני באופן ספציפי, המצב מוגדר כ'הצלה' ולא כ'ריפוי', ולכן לא חל עקרון מרחב האפשרויות, כפי שביארנו בפרק א'. כמו כן, יש לציין שהאחרונים (חזון איש, סנהדרין כה; אגרות משה, יורה דעה ב, ס, ד; תורת זרעים, תרומות ח, יב) כותבים שבמקרה זה, בן הסיעה אותו הגויים מבקשים למסור הוא בגדר 'רודף', אף על פי שאינו אשם במצב, ולכן רבי יוחנן מתיר למסור. לפי הסבר זה, גם אין בעיה של מרחב האפשרויות, מכיוון שדין 'רודף' פותר גם את הבעיה הזו.

18 יש מקום לעיין בשאלה האם סברת 'מאי חזית' קיימת לשיטת הכסף משנה גם במסקנת דבריו. על כל פנים, פסק המאירי ודעימיה בו אנו דנים אינו נובע משיטת הכסף משנה, ולכן הוא קיים גם אם למסקנה הכסף משנה דוחה את סברת 'מאי חזית' לחלוטין.

האחרים, אפילו אם הוא טריפה, וכותב שכך עולה מדברי הגודע ביהודה (תניינא, חו"מ נט), תפארת צבי (אורח חיים, יד) ותורת חסד (מב, ז).¹⁹

על דברי המאירי והאחרונים שכתבו כמותו, יש להקשות: מדוע לא ייאסר למסור את הזולת בגלל עקרון מרחב האפשרויות, אפילו במקרה בו הוא טריפה?

אכן, מכח קושיה זו רבי שמואל רוזובסקי (זכרון שמואל פג, ט, כח) מסביר, שסברת 'מאי חזית' שהזכיר הכסף משנה היא בעצם עקרון מרחב האפשרויות, ומסיק שהכסף משנה חולק על המאירי.²⁰

בישוב הקושיא ניתן לומר, שמכיוון שאם לא ימסרו את הזולת, כולם כולל אותו אחד יהרגו תוך זמן קצר, יכול המוסר לומר שבפועל הוא איננו פוגע בזולת שכן הוא ימות בלאו הכי.²¹ במקרה כזה, השאלה היחידה היא "למה לבחור להציל את פלוני ולא את אלמוני", שאינה קיימת כאשר אחד מהם הוא טריפה.²²

הסבר זה מאפשר גם להבין את דברי התפארת ישראל (בועז, יומא ח, ג), שלמד מסוגיית הגמרא (נדרים כב, א) לגבי עולא ש'עודד' יהודי אלים שרצה להרוג יהודי אחר במילים

19 בדברי האוסרים למסור טריפה במקרה זה, מצאנו שני הסברים: או שסברת 'מאי חזית' קיימת גם בטריפה, או שסיבת האיסור היא עקרון מרחב האפשרויות. ראה בדברינו בפרק 2.1 לקמן בהסבר שיטת הנודע ביהודה. בפרט, הסברנו שם מדוע לדעתנו אין הכרח שהנודע ביהודה חולק על המאירי ודעימיה.

20 בכך ר' שמואל עונה על תמיהת המנחת חינוך (רצה-רצו, אות כח), מהי משמעות 'מאי חזית' לשיטת הכסף משנה. יש לציין כי דברי ר' שמואל מתאימים להסבר של האור גדול בשיטת הנודע ביהודה שהבאנו בפרק 3.2, לפיהם סברת 'מאי חזית' כוללת בתוכה את עקרון מרחב האפשרויות.

21 נציין שההסבר שכתבנו אינו מתאים לשיטת המאירי עצמו, שהיא מורכבת יותר ושונה משיטות הראשונים האחרות. המאירי כותב שכאשר הגויים ייחדו את בן הסיעה שהם דורשים למסור, מותר למסור אפילו אם אינו טריפה, "כל שיש בו הצלת שניים בשביל אחד" (זאת, לכאורה בניגוד להבנה הרגילה של סברת 'מאי חזית'), ולגבי טריפה הוא כותב "שאינן חייבין מיתה על הריגתו". נראה שההיתר למסור טריפה אפילו ב'לא ייחדו' לשיטתו נובע משילוב שני העקרונות האלה, ועוד צ"ע בדבריו.

22 כיוון נוסף לתירוץ הוא, שהמקרה של מסירת טריפה ב'לא ייחדו' מוגדר כ'הצלה' ולא כ'ריפוי', ולכן עקרון מרחב האפשרויות אינו קיים במקרה זה, כפי שכתבנו בפרק ב'. הגדרת המקרה כ'הצלה' אפשרית, או משום שהמוסרים נהנים ממסירת הטריפה רק בעקיפין, וזאת על פי הבנת האור גדול בשיטת הר"ן (ראה הערה 33 לקמן), או על פי הגדרתו של הקובץ שיעורים ביחס למצב בו יש אנס חיצוני (ראה פרק 1.1 לקמן). עם זאת, נציין שרבי שמואל רוזובסקי (זכרון שמואל פג, ט) דחה את האפשרות להגדיר את דין סיעה כ'הצלה', מכיוון שהגויים לא בררו את מי הם מבקשים, וכך משמע גם מדברי הריטב"א (פסחים כה, א).

"פרע לו בית השחיטה", שמותר לאדם להציל את עצמו ע"י פגיעה בחיי שעה של חברו, ויתכן שמותר לעשות זאת אפילו ע"י פגיעה ישירה, ולא רק על ידי מסירה לאנס שהיא מעין 'גרמא'. לכאורה קשה על דבריו, מדוע פגיעה בחיי שעה של חברו אינה מחוץ למרחב האפשרויות? לשיטתנו מובן שמעשה זה לא נחשב לפגיעה בחברו, מכיוון שחברו צפוי למות בתוך זמן קצר בכל מקרה, ולכן לא קיים כאן עקרון מרחב האפשרויות.²³

2. 'דילמת הקרונית': עקרון מרחב האפשרויות בפעולה המוגדרת כ'מעשה הצלה'

החזון איש (יורה דעה סט, ג ד"ה ויש) עוסק בשאלה, האם מותר לפגוע באדם בלתי מעורב על מנת להציל רבים מסכנה.²⁴ הוא כותב:

ויש לעיין באחד רואה חץ הולך להרוג אנשים רבים, ויכול להטותו לצד אחד ויהרג רק אחד שבצד אחד, ואלו שבצד זה יצולו, ואם לא יעשה כלום יהרגו הרבים והאחד ישאר בחיים. ואפשר דלא דמי למוסרים אחד להריגה, דהתם המסירה היא

23 נציין שמדברי התפארת ישראל עולה שאם אדם מוגדר כ'טריפה' ועומד למות בתוך זמן קצר מאוד, מותר לקצור ממנו איברים לצורך השתלה מצילת חיים. פסיקה זו מבוססת על שלושה עקרונות: סברת 'מאי חזית' אינה קיימת בטריפה, עקרון מרחב האפשרויות אינו קיים כאשר השני ימות בתוך זמן קצר, ואין לחלק בין מסירה לבין הריגה בידיים. הרב שטרנבוך (תשובות והנהגות א, תתנח) שאת דבריו נביא בפרק 1.1, מקבל את העקרון הראשון, ובעקבות כך מתיר לרופא יהודי שעובד בבית חולים של גויים לקיים את הנחיית בית החולים לנתק טריפה ממכונת הנשמה באופן של גרמא, כדי להציל חולה אחר. לעומת זאת, הציץ אליעזר (ט, יז, ו) חולק על שני העקרונות הראשונים, ולכן אוסר קצירת איברים מגוסס לצורך השתלה מצילת חיים. ראה גם: הרב מרדכי הלפרין, "האם מותרת השתלת לב על פי ההלכה", ספר אסיא ה' (1986), עמ' 55-79.

24 גרסה אחרת של השאלה בה דן החזון איש, נידונה בהרחבה בחצי המאה האחרונה בספרות הכללית, בשם 'דילמת הקרונית' (trolley problem). הניסוח הנפוץ ביותר של השאלה הוא זה: נתונות שתי קבוצות של עובדים על מסילת רכבת: האחת בת חמישה עובדים, השנייה בת עובד אחד. קרונית שועטת במהירות לעבר קבוצת חמשת העובדים. לא ניתן לעצור את הקרונית לחלוטין, אך ניתן להסיטה ממסלולה אל עבר העובד האחד. האם המעשה הנכון יהיה לתת לדברים להתרחש בלי התערבות ולאפשר את הריגתם של חמישה אנשים חפים מפשע, או להטות את הרכבת ולהביא למותו של חף מפשע אחד?

השאלה נדונה בהקשרים של פילוסופיה ואתיקה, מדעי המוח וחקר ההתנהגות האנושית, וכן בשנים האחרונות בהקשרים של התנהלות בינה מלאכותית, כגון מכונות אוטונומיות. ראה למשל: Jarvis Thomson, Judith (1985). "The Trolley Problem". Yale Law

פעולה האכזרית של הריגת נפש, ובפעולת זה ליכא הצלת אחרים בטבע של הפעולה, אלא המקרה גרם עכשו הצלה לאחרים. גם הצלת האחרים קשור במה שמוסרין להריגה נפש מישראל. אבל הטיית החץ מצד זה לצד אחר היא בעיקרה פעולת הצלה, ואינה קשורה כלל בהריגת היחיד שבצד אחר, רק עכשו במקרה נמצא בצד אחר נפש מישראל, ואחרי שבצד זה יהרגו נפשות רבות, ובוזה אחד, אפשר דיש לנו להשתדל למעט אבדת ישראל בכל מאי דאפשר, והלא לולינוס ופפוס נהרגו בשביל להציל את ישראל, כמש"כ רש"י תענית י"ח ב' ד"ה בלודקין, ואמרו שאין כל בריה יכולה לעמוד במחיצתן. מיהו הכא גרע דהורג בידים, ולא מצינו אלא דמוסרין, אבל להרוג בידים - אפשר דאין הורגין. והא דהרגו שבע בן בכרי, דמורד במלכות היה.

לדברי החזון איש, לא ניתן להסיק שאסור להטות את החץ מהאיסור למסור אחד מבני סיעה כדי להציל את האחרים, מכיוון שבמקרה של סיעה, המסירה היא פעולה 'אכזרית' שרק במקרה מובילה להצלת רבים, בעוד שבמקרה של חץ, הטיית החץ היא במהותה 'פעולת הצלה' שרק במקרה נפגע אדם כתוצאה ממנה. מנגד, הוא מתלבט האם דין הריגה בידיים (כמו במקרה של חץ) חמור יותר מדין מסירה לגוי, שהיא מעין 'גרמא'.

דיון מעשי בשאלה מסוג זה התעורר בעקבות אסון צור הראשון (כ"ה חשוון תשמ"ג), בו מחבלים פוצצו את בניין הממשל הצבאי בצור. כאשר הבניין קרס, אנשים רבים נלכדו בין ההריסות. רוב הלכודים היו בקומות התחתונות של הבניין, והדרך היחידה להציל אותם הייתה להחריב ולסלק את הקומות העליונות של הבניין, ובכך להרוג את מיעוט הלכודים בקומות אלה. הדילמה שעמדה בפני כוחות החילוץ הייתה האם להציל את הלכודים הרבים בקומות התחתונות, תוך הריגה בידיים של הלכודים המעטים בקומות העליונות, או להציל את הלכודים בקומות העליונות ולוותר על הצלת רוב הלכודים. בפועל, כוחות ההצלה בחרו באפשרות השניה.

הרב ישראלי (חוות בנימין יח) עסק בשאלה באריכות, ופסק שאסור לפגוע בידיים (ואפילו בגרמא) במעטים לא מעורבים על מנת להציל רבים.²⁵ לעומתו, הרב זילברשטיין (חשוקי חמד פסחים כה, ב ד"ה מאי חיות) פסק שבמקרה כזה יש להעדיף את הרבים ולהציל אותם, גם תוך פגיעה בידיים במעטים, והסתמך בין היתר על דברי החזון איש שהבאנו לעיל.²⁶

25 ראה גם ציץ אליעזר (טו, ע) שדן בשאלתו של החזון איש, ופוסק כי 'שב ואל תעשה עדיף' ואין להטות את החץ.

26 ראה מאמרו של אבי מורי זצ"ל: הרב נפתלי צבי יהודה בר אילן, "תרומת לב להשתלה", אסיא יג (תשע), 22-32, שדן בדברי החשוקי חמד וכותב מספר השגות על דבריו.

על דברי החזון איש והרב זילברשטיין יש לשאול, מדוע לא תיאסר הפגיעה ביחיד הבלתי מעורב מכח עקרון מרחב האפשרויות?

כדי להשיב על השאלה, ננסה לבאר את סברתו של החזון איש.

נראה שהחזון איש סובר שהדיון בחז"ל לגבי הצלת אדם אחד תוך פגיעה באדם אחר איננו דיון משפטי-פורמלי, אלא הוא שייך לתחום המוסר הטבעי, כדברי הגמרא (פסחים כה, ב) "סברא הוא... מאי חזית דדמא דידך סומק טפי?", וכדברי הרמב"ם (יסודי התורה ה, ז) "דבר שהדעת נוטה לו הוא שאין מאבדין נפש מפני נפש".²⁷ פסק ההלכה בנושא איננו מוגבל לכך שאין לנו דרך להשוות בין שווים של אנשים שונים ("מאי חזית דדמא דידך סומק טפי"), אלא דורש גם לקחת בחשבון את אופי המעשה (האם הוא 'פעולה אכזרית' או 'פעולת הצלה'), ואת השאלה האם הפגיעה היא ישירה או עקיפה ("הכא גרע דהורג בידיים").²⁸

בעקבות הבנה זו, נוכל לומר שלשיטת החזון איש, ברור מאליהו שעקרון מרחב האפשרויות אינו רלוונטי לגבי פעולות שמוגדרות כ'פעולת הצלה' (כמו הסבת חץ כדי שלא יפגע באדם). אכן, עקרון מרחב האפשרויות שייך בוודאי גם הוא לתחום המוסר הטבעי, ועל כן אם תחולת עקרון 'מאי חזית' תלויה במצב ובאופי הפעולה, וודאי שכך הוא הדבר גם לגבי עקרון מרחב האפשרויות.²⁹

27 ראה הערה 16, בה הצענו שהסתכלות כזו על הסוגיה היא אכן הבסיס לשיטת הרמב"ם.

28 בספרות הכללית, שתי הגישות המרכזיות לדילמת הקרונית הן הגישה התועלתנית והגישה הדאונטולוגית. לפי הגישה התועלתנית (בצורתה הקיצונית), יש לבחור בפעולה שתביא ל'תועלת מירבית' - במקרה שלנו, להציל את הרבים. לפי הגישה הדאונטולוגית (בצורתה הקיצונית), מוסריות הפעולה נקבעת על פי אופי הפעולה עצמה ולא על פי התוצאה שלה. על פניו, נראה שסברת 'מאי חזית' דוחה את הגישה התועלתנית, והחזון איש מגביל את תחולתה וקובע שבמקרה של 'פעולת הצלה', יש לנהוג לפי הגישה התועלתנית (כדבריו: "יש לנו למעט אבדת ישראל כל מאי דאפשר"). לפי דברינו, החזון איש מציג גישה מורכבת יותר. לדבריו, בחירת הפעולה תלויה הן בתועלת (הצלת רבים מול הצלת יחיד), והן באופי הפעולה ובשאלה האם הפגיעה היא ישירה או עקיפה.

29 בעקבות ההבנה שעקרון מרחב האפשרויות שייך באופן מובהק לתחום המוסר הטבעי, יש מקום להציע שהוא לא יחול במקרה בו הפגיעה מתבצעת בצורה של 'גרמא', ובפרט כאשר מדובר בגרימה עקיפה מאוד. זאת, אף שסברת 'מאי חזית' קיימת גם במקרה של הריגה בגרמא [כמשתמע מדברי הריטב"א (פסחים כה, א); ראה גם אור גדול, קונטרס קידוש ה', דף ה עמוד א ד"ה ולדעת]. הצעה זו מעלה אפשרות נוספת להסבר הסוגיה בפסחים - ניתן לומר שהסוגיה עוסקת (גם) בהריגה בגרמא, בה עקרון מרחב האפשרויות אינו חל, ולכן הגמרא מתמקדת בסברת 'מאי חזית'.

השלכה מעשית נוספת של דיון זה הינה השאלה, כיצד יש לתכנת את התגובות של רכב אוטונומי במצבים דוגמת 'דילמת הקרונית' - למשל, בשאלה האם על הרכב לסטות ממסלולו כדי לא לפגוע בקבוצת אנשים, אם כתוצאה מהסטיה יפגע אדם אחד. לפי דברי החזון איש, נראה שיש לתכנת את הרכב כך שיסטה ממסלולו כדי להציל את הרבים (בפרט שאין מדובר כאן ב'הריגה בידיים'), ולפי הסברנו, אף עקרון מרחב האפשרויות אינו חל במקרה זה.³⁰

ו. סוגיית עובר לאור החילוק בין 'ריפוי' ל'הצלה'

בפרק זה נדון בסוגיית הצלת יולדת ע"י פגיעה בעובר, לאור עקרון מרחב האפשרויות. תחילה נדון בסברות העומדות ביסוד החילוק בין 'הצלה' ל'ריפוי' שהוצג בפרק ב', ולאחר מכן נבאר את הסוגיה לאור סברות אלו ולאור התובנות שהעלינו בפרק ה'.

1. הסברות לחלק בין 'ריפוי' ל'הצלה'

בדברי האחרונים מצאנו שתי סברות מרכזיות, להסבר החילוק העולה מדברי הראשונים בין 'ריפוי' ל'הצלה':³¹

30 הרב אשר וייס (מנחת אשר פסחים כח, ט) מציע שיטת ביניים, לפיה חידושו של החזון איש על 'פעולת הצלה' תקף רק במקרה בו האדם שיהרג כתוצאה מהטיית החץ היה נהרג בכל מקרה, והטיית החץ רק מצילה חלק מאלו שצפויים להיהרג. הוא מסביר שאף שמקרה זה דומה לכאורה לסיעה שגויים דרשו למסור את אחד מחבריה או שיהרגו את כולם, בו נפסק שאין למסור את אחד מחברי הסיעה, מסתבר שאם מדובר ב'מעשה הצלה' (ולא ב'מעשה אכזרי' של מסירה בידיים), מותר להתערב כדי להציל חלק מהאנשים, אף שהוא פוגע באופן ישיר באחרים (שהיו נהרגים ממילא). ניתן לומר שהרב וייס דוחה את חידושו של החזון איש (שמותר להטות את החץ אפילו כלפי אדם שלא היה נפגע לולי ההטיה), מפני שהוא סובר שעקרון 'פעולת הצלה' אינו פותר את בעיית מרחב האפשרויות, ולכן אינו יכול להתיר פגיעה באדם 'בלתי מעורב', אפילו לצורך הצלת רבים. לעומת זאת, במקרה בו האדם כלפיו מטים את החץ היה נהרג בכל מקרה, אין פגיעה במרחב האפשרויות (כפי שהסברנו בפרק הקודם בשיטת המאירי והאחרונים שכותבים כמותו) ולכן הבעיות היחידות הן 'מאי חזית' (כלומר, השאלה 'מדוע מטה החץ בוחר להציל את פלוני ולא את אלמוני') ופגיעה ע"י מעשה ישיר (הגם שהאדם היה נפגע גם ללא המעשה הישיר שלו). על הבעיות האלה, עקרון 'פעולת הצלה' יכול אולי להתגבר, שכן כפי שהסברנו לעיל את סברת החזון איש, סברת 'מאי חזית' דורשת לקחת בחשבון גם את אופי המעשה (האם הוא 'פעולה אכזרית' או 'פעולת הצלה') ואת השאלה האם הפגיעה היא ישירה או עקיפה.

בסוף דבריו, הרב וייס מעלה הצעה נוספת - להגביל את חידושו של החזון איש למקרה בו הטיית החץ לא גורמת לפגיעה ישירה אלא לפגיעה בדרך של גרמא. אפשר שאוקימתא זו מתאימה לסברה שכתבנו לעיל, שעקרון מרחב האפשרויות תקף רק לגבי מעשים ישירים ולא לגבי גרמא, וצ"ע.

31 תודתנו לרב שי וינטר שליט"א שהאיר עינינו בחילוק בין הסברות.

א. חילוק בין מקרים בהם איסור התורה הוא 'הבעיה' לבין מקרים בהם העבירה היא 'הפתרון'

סברה זו מביא המנחת חינוך (רצה-רצו, ב), בתשובה לשאלה מדוע בסוגיית הגמרא (יומא פה, א), רבי ישמעאל נזקק לפסוק נוסף כדי ללמוד שפיקוח נפש דוחה שבת, הרי לכאורה הוא מסכים (בסוגיה בעבודה זרה כז, ב) לכך שמדרשת הפסוק "וחי בהם" - ולא שימות בהם" לומדים שבצנעה אין דין 'יהרג ואל יעבור'. המנחת חינוך משיב:

ונראה לי דיש חילוק גדול בין אנסו אנס לעבור עבירה זו ואם לאו ייהרגו ואם כן אונס ההריגה בא לו על ידי מצות השם יתברך - נוכל לומר דהכתוב אמר "וחי בהם" דעל ידי המצות יחיה האדם ולא שימות על ידי סיבתם. אבל אם לא אנס אותו על העבירה רק שחלה ונטה למות ועל ידי העבירה יוכל להציל נפשו מרדת שחת אבל החולי אינו בא לו מחמת המצוה - בזה נוכל לומר דלא שייך "וחי בהם ולא שימות בהם" כי לא מחמת המצוה חלה רק דהיא מניעת הצלה.

נראה שניתן לנסח את חילוקו של המנחת חינוך בצורה הבאה: כאשר אנס מכריח אדם לעבור עבירה, הרי שמצוות התורה היא 'הבעיה' - היא זאת שמסכנת את האדם. לעומת זאת, כאשר האדם חולה והוא עובר עבירה על מנת להתרפא, הרי שכאן העבירה היא 'הפתרון', כלומר האדם מעוניין לפתור את מצוקתו על ידי העבירה. הלימוד של "וחי בהם" קיים במקרים מהסוג הראשון - התורה מבטיחה שהמצוות לא תהיינה 'הבעיה שתגרום לאדם למות', אבל יש מקום לומר שהוא אינו קיים במקרים מהסוג השני, והתורה לא התירה לאדם לעבור עבירות כדי להציל את עצמו מסכנות שלא המצוות 'גרמו' להן. לשם כך נדרש פסוק נוסף, ממנו לומדים שגם במקרים אלה, מותר לאדם להציל את עצמו באמצעות עבירה.³²

32 סברה דומה כתב האור שמח (יסודי התורה ה, ו) בהסבר חילוקו של הרמב"ם בין 'ריפוי' ל'הצלה': "...דסברא הוא, דוקא אם אונסין אותו שיהרוג את פלוני... דאינו עושה מרצונו, רק ברצון אחרים, שרוצה שיהרוג את פלוני, ואם לאו ייהרג על דבר שאינו הורג פלוני, אם כן מסיבת מי באה הריגתו אם ייהרגו המאנסו, מסיבת שאינו רוצה להרוג פלוני, אבל כאן החולי הבאה אליו הוא בלא סיבת שום דבר, רק יכול להציל את עצמו בדם פלוני או בע"ז פלונית, א"כ זה מיקרי חפץ גמור מרצונו בחייו". באופן ברור אף יותר כתב רבי שמעון שקופ (חידושי רבי שמעון שקופ, כתובות ד, ד): "דבאנוס על הדבר הוא רוצה שלא יהיה זה הענין כלל, ומה שעושה הוא עושה בכפיה אבל אין לו שום ניחותא מהענין כלל, דלולא זה הענין לא היו כופין לו כלום. אבל במציל עצמו יש לו טובה מן הדבר, שלולא זאת חסר לו ההצלה והוא מוצא רצון ממצאיאות זה ההצלה, ומשום הכי חשיב רצון לענין עבירה וכן לענין אשה על בעלה".

אף שהמנחת חינוך כותב את סברתו לחלק בין 'ריפוי' ל'הצלה' לעניין 'יהרג ואל יעבור', נראה שחילוק זה נכון גם ביחס לעקרון מרחב האפשרויות. העקרון לפיו אין לאדם סמכות לפגוע בחבירו קיים במצב של 'ריפוי', בו המצוקה של האדם קיימת בכל אופן והוא רוצה לפתור את מצוקתו על ידי פגיעה בזולת. במקרה זה הסברה נותנת, שגם אם העבירה נדחית מפני פיקוח נפש, אין הצדקה לפגיעה בזולת. לעומת זאת במצב של 'הצלה', כלומר, במצב בו האדם נמצא בסכנת חיים בעקבות חבירו, ישנה הצדקה לפגיעה בזולת על מנת להנצל - שהרי הזולת הוא למעשה הגורם, גם אם בעקיפין, לפגיעה זו.³³

כך נראה גם מדברי האור גדול (קונטרס קידוש ה', דף כא עמוד ב ד"ה אמנם) בהסבר שיטת הראב"ד שהבאנו בפרק ב.2.:

צריך לומר בשיטת הראב"ד דהואיל והאונס בא עבור הממון מסתבר ליה דאינו עומד בפני פיקוח נפש דלולא זה נתבאר דשיטתו דעומד בפני פיקוח נפש ואסור מדינא וכן"ל.

כאן המקום להעיר, שגם במצב של 'הצלה' בו הזולת הוא הגורם לפגיעה בחבירו, לא בהכרח חל על הזולת דין 'רודף'.³⁴

33 יש מקום לשאול, כיצד לפי שיטה זו יוגדר מקרה ביניים בו הזולת הוא לא 'הבעיה' ולא 'הפתרון' אלא צפוי להיפגע כתוצאה לוואי מההצלה. דוגמא מעשית לכך היא פגיעה באדם שמסכן אותו, כאשר כתוצאה לוואי ממנה יפגעו חפים מפשע.

בפרק ב.1. הבאנו את דברי הר"ן על הרי"ף (פסחים ו, א), שמחלק בין מקרה בו אדם רוצה להציל את עצמו על ידי הנאה "באותו דבר שאסרה אותו תורה מחמת ההנאה שבו שהוא עיקר האיסור" (כמו בסוגיית 'שיח עמה מאחורי הגדר'), שנחשב ל'ריפוי', לבין מקרה בו אדם רוצה להציל את עצמו על ידי הנאה עקיפה ממעשה העבירה, שנחשב ל'הצלה'.

האור גדול (קונטרס קידוש ה', דף יד עמוד ב ד"ה ומקודם) כותב שמדברים אלו של הר"ן ניתן להסיק, שמותר לאשה לפתות אנס כדי להציל את בעלה או אנשים אחרים, מכיוון שבמקרה זה היא לא מעוניינת להנות מן העבירה אלא להשיג מטרה עקיפה - להציל אנשים. בכך, האור גדול מצדד בדעת הבית יעקב (סימן לט) והעטרת חכמים (אבן העזר ל), וחולק על הנוהג ביהודה (תניינא, יו"ד קסא), שאוסר לעשות זאת מפני ש"כשם שלא מתרפאים בגילוי עריות, כך לא מצילים". לפי הבנה זו בר"ן, ברור שמקרה ביניים בו הזולת אינו 'הבעיה' או 'הפתרון' אלא נפגע באופן עקיף, ייחשב כ'הצלה'.

לעומת זאת, מדברי המנחת חינוך נראה, שלשיטתו מקרה כזה ייחשב כ'ריפוי', כי רק מקרים בהם מצוות ה' היא הגורם לאונס (כלומר, 'הבעיה') ייחשבו כ'הצלה'. אמנם ראה בחידושי רבי שמעון שקופ (שאת דבריו הבאנו בהערה הקודמת), שבאופן כללי נקט כשיטת המנחת חינוך, אך לא ברור מה שיטתו במקרי הביניים שתיארנו.

34 אכן, מדברי הרב ישראלי (עמוד הימיני טז, ד, ז) עולה, שבמקרה בו אדם גורם לפגיעה בחבירו,

ב. חילוק בין מקרים בהם המעשה מיוחס אל העושה לבין מקרים בהם המעשה מיוחס אל האנס

סברה זו מביא הקובץ שיעורים (כתובות ח), בהסבר חילוק הרמב"ם בין 'הצלה' ל'ריפוי':

וברמב"ם שם כתב, דחולה שיש בו סכנה אם עבר ונתרפא בעצי אשירה לוקה, אף שעשה כן כדי להינצל ממיתה. ואינו דומה למי שנאנס לעבור דהתם גוף המעשה נעשית באונס, אבל בחולה עשה המעשה ברצון. ואי נימא דפטורא דאונס הוא משום חסרון פשיעה אין טעם לחילוק זה דהכא והכא עבר כדי להינצל ממיתה, אבל לפי הנ"ל דהיכא דמצווה ליהרג שפיר מיקרי פשיעה אם עבר ולא נהרג, אלא דפטור משום דמעשה באונס אינה נחשבת על העושה, בזה יש לחלק דהוא רק אם נאנס לעשות המעשה, אבל בחולה שנתרפא עשה המעשה ברצונו.

לפי הקובץ שיעורים, ההבדל בין 'הצלה' ל'ריפוי' נעוץ בשאלה האם המעשה מתייחס לאדם העושה אותו. בין אם אדם הציל את עצמו ובין אם ריפא את עצמו באחת משלוש העבירות החמורות, הוא עשה שלא כהוגן. אלא שבמקרה של 'הצלה', המעשה אינו מתייחס אליו אלא מתייחס אל האנס, ולעומת זאת ב'ריפוי', בו אין אנס חיצוני, המעשה מתייחס אליו.³⁵

אף סברה זו, בדומה לסברה הראשונה, נאמרה ביחס לגדרי 'יהרג ואל יעבור', אולם נראה שהיא קיימת גם ביחס לגדרי מרחב האפשרויות. עקרון מרחב האפשרויות מונע מאדם לפגוע בחבירו אפילו על מנת להציל את נפשו שלו, ולכן אסור להתרפא ע"י פגיעה בחבירו. אולם במקרים של 'הצלה', המעשה אינו מתייחס למציל את עצמו אלא לאנס, והרי זה כאילו האנס פוגע בחבר ומשתמש באדם 'כגרזן ביד החוצב בו'. במצב כזה, האדם אינו חייב למסור את נפשו כדי להציל את חברו מלהנזק ע"י האנס.

אך הוא עושה זאת באונס ובאופן עקיף - לא חל עליו דין 'רודף'. במילים אחרות אפשר לומר, שדין רודף חל רק אם האדם, או הממון, הם 'אקטיביים' בצורה זו או אחרת בגרימת הסכנה לשני (אף אם אינם עושים זאת במתכוון). לעומת זאת, כאשר עצם קיום האדם או הממון או הימצאותם במקום מסוים מסכנים אדם שני, לא חל עליהם דין 'רודף', ועל כן ההיתר של השני להציל את עצמו הוא רק בגדרי ההצלה הרגילים. לפי גדרים אלה, ניתן לפגוע באדם או הממון המסכנים אותו רק כאשר לא קיים דין 'יהרג ואל יעבור' וכאשר לא חל עקרון מרחב האפשרויות.

חילוק זה עולה גם מדברי מרן הראי"ה קוק (משפט כהן קמד, ז) בהסבר שיטת בעל המאור שהבאנו בפרק ב.1., ובהסבר החילוק בין 'הצלה' ל'ריפוי' בדברי הרמב"ם: "בעל המאור יכול לתרץ דבריו, שהוא מודה בחלאים כיון שעושה ברצונו, אף על פי שהוא עושה מפני פחד המיתה, אין זה נקרא אונס, ומשום הכי אסור, אבל כל שגויים או רשעים אחרים מכריחים אותו סובר שזה נקרא אונס גמור".

ג. נפקא מינה בין הסברות

הסברות השונות לחלק בין ריפוי להצלה, הן בגדרי 'יהרג ואל יעבור' והן בגדרי מרחב האפשרויות, מובילות להבדל בהגדרת המצב במקרים בהם אין אנס חיצוני, אך האדם או החפץ בו אדם רוצה לפגוע כדי להציל את עצמו הוא 'הגורם לבעיה'.

דוגמה אחת לכך היא השאלה, האם מותר לנתק אדם שמוגדר כ'טריפה' ממכונת הנשמה, כדי להציל באמצעותה אדם 'שלם' (כלומר, שאינו טריפה) שנמצא לפניו. הרב שטרנבוך (תשובות והנהגות א, תתנח) דן בשאלה זו, וכותב שהדין תלוי במחלוקת בין הנודע ביהודה לרבי ישעיה פיק בסוגיית עובר, שנביא בפרק 2.1. לקמן. נראה שלפי סברת הקובץ שיעורים, מקרה כזה מוגדר כ'ריפוי', מכיוון שלא מעורב בו אנס חיצוני, ולכן לא ניתן להציל את השלם ע"י פגיעה בטריפה בגלל עקרון מרחב האפשרויות. לעומת זאת, לפי סברת המנחת חינוך בהגדרת הצלה וריפוי, יש מקום לומר שהטריפה מוגדר כ'גורם לבעיה' מכיוון שהוא 'תופס' משאב ציבורי בו השלם היה יכול להשתמש כדי להינצל. על כן, ניתוק הטריפה ממכונת הנשמה מוגדר כ'הצלה' ומותר לבצעו.

דוגמה נוספת קשורה להבנת דברי רש"י בסוגיית 'מציל עצמו בממון חבירו' (ראה פרק 3.2. לעיל). בסוגיית הגמרא (בבא קמא ס, ב) שהובאה בפרקים ב.2. ו-2.1. לעיל, הגמרא דנה בדוד המלך שהציל את עצמו ואת חייליו ע"י שריפת גדישים בהם הסתתרו לוחמים פלישתים. מדברי רש"י (שם ד"ה ויצילה) עולה שלשיטתו, אלמלא דוד היה מלך, היה אסור לו ולחייליו להציל את עצמם ע"י שריפת הגדישים מכיוון שאסור לאדם להציל את עצמו ע"י פגיעה בממון חבירו. דברים אלה מתאימים לסברת הקובץ שיעורים, לפיה המקרה של גדישים מוגדר כ'ריפוי' מפני שהאנס החיצוני (הפלישתים) לא דרש לפגוע בהם. לעומת זאת, לפי סברת המנחת חינוך, המקרה של גדישים מוגדר כ'הצלה', מפני שהגדישים היו חלק מהבעיה ולא חלק מהפתרון, ולכן לא יתכן שהיה אסור לשרפם כדי להינצל.

2. שיטת הרמב"ם בסוגיית עובר

המשנה (אהלות ז, ו) כותבת שבמקרה בו עובר מסכן את האם, לפני שהעובר הוציא את ראשו מותר להציל את האם ע"י הריגת העובר, ואחרי שהוא הוציא את ראשו הדבר אסור:

האשה שהיא מקשה לילד מחתכין את הולד במעיה ומוציאין אותו אברים אברים מפני שחייה קודמין לחייו. יצא רובו אין נוגעין בו שאין דוחין נפש מפני נפש.

הרמב"ם (רוצח ושמירת הנפש א, ט) כותב שהסיבה להיתר להרוג את העובר היא שהוא נחשב ל'רודף':

לפיכך הורו חכמים שהעוברה שהיא מקשה לילד - מותר לחתוך העובר במעיה, בין בסם בין ביד: מפני שהוא כרודף אחריה להורגה. ואם משהוציא ראשו, אין נוגעין בו, שאין דוחין נפש מפני נפש, וזה הוא טבעו של עולם.

האחרונים³⁶ שואלים על דברי הרמב"ם, מדוע יש צורך להזכיר שהעובר הוא רודף, הרי בלאו הכי יש להעדיף את היולדת על פניו מכיוון שחיייה חשובים מחייו.

החוות יאיר (סימן לא) משיב שדברי הרמב"ם 'מפני שהוא כרודף' באים לציין שבעלמא, ללא סכנה ליולדת, אסור לפגוע בעובר. לפי אפשרות זו, לא ניתן ללמוד מדברי הרמב"ם בסוגיה זו על עמדתו לגבי תחולת סברת 'מאי חזית' ועקרון מרחב האפשרויות.

לעומת זאת, הנודע ביהודה (תניינא, חו"מ נט, בתשובתו לרבי ישעיה פיק) ואחרונים אחרים סוברים שניתן לדייק מדברי הרמב"ם, שלשיטתו במקרה זה, לא היה ניתן להעדיף את האם על פני העובר אלמלא דין רודף. כך כותב הנודע ביהודה:

ומה שתמה על הרמב"ם פ"א מרוצח הלכה ט' שכתב במקשה לילד שחותכין העובר הטעם מפני שהוא כרודף ותיפוק ליה שאפילו אינו רודף הורגין אותו שאין חייבים על הריגתו להציל את אמו שחייבין על הריגתה. אני תמה על תמיהתו - ואטו מי הותר להרוג את הטריפה להציל את השלם? זה לא שמענו מעולם. ומה בכך שעל הטריפה אינו חייב? מכל מקום איסור בידים עושה להרוג הטריפה ואפילו שבת החמורה מחללינן על חיי שעה ולהציל את השלם אם אינו מציל הרי הוא שב ואל תעשה ולענין עוברים - אף שאין מחללינן שבת בשביל העובר אם אין סכנה לאמו, מכל מקום כיון שעל כל פנים אסור להורגו אם כן אי לאו דמיחשב קצת רודף - יותר עדיף להיות בשב ואל תעשה לכן הוצרך הרמב"ם לומר שהוא כרודף.

על מנת להבין את דברי הנודע ביהודה, נשים לב שלאור דברינו בפרקים הקודמים, הצלת אדם על ידי פגיעה באדם אחר מותרת רק אם מתקיימים שני תנאים: ראשית, לאדם שרוצים להציל יש 'עדיפות' על פני השני - ולכן לא חלה סברת 'מאי חזית'; שנית, עקרון מרחב האפשרויות לא מונע פגיעה בשני במקרה זה.

על כן, יש שתי דרכים להסביר את דברי הנודע ביהודה לפיהם אסור היה להציל את היולדת ע"י פגיעה בעובר אלמלא העובר היה נחשב לרודף במידה מסוימת, כפי שאסור לפגוע בטריפה כדי להציל את השלם.

36 ראה שו"ת גאוני בתראי, מה (תשובת רבי יעקב שור); חוות יאיר, לא; נודע ביהודה תניינא, חו"מ נט (בשם רבי ישעיה פיק), ועוד.

אפשרות אחת היא שסברת 'מאי חזית' חלה גם על עובר מפני שאסור להרגו, ולכן חיי היולדת אינם 'עדיפים' מחיי העובר.

אפשרות שניה היא שאמנם סברת 'מאי חזית' לא חלה על עובר ואין על רציחתו דין 'יהרג ואל יעבור', אולם ללא דין רודף היה אסור לפגוע בו מפני עקרון מרחב האפשרויות.³⁷ לפי אפשרות זו, עקרון מרחב האפשרויות חל גם במקום בו השני צפוי למות בכל מקרה (שכן זה המצב בעובר) - בניגוד לדברינו בפרק ה.1., ובנוסף, הצלת אשה ע"י פגיעה בעובר נחשבת ל'ריפוי' ולא ל'הצלה' - כשיטת הקובץ שיעורים (מפני שעובר אין אנס חיצוני ולעומת זאת הוא הגורם לבעיה).³⁸ נציין שדברי הנודע ביהודה: "אם כן אי לאו דמחשב קצת רודף - יותר עדיף להיות בשב ואל תעשה" מתאימים יותר לאפשרות השניה, שכן אם סברת 'מאי חזית' חלה גם על עובר, לכאורה יש צורך במלוא הכח של דין רודף כדי להתיר להרגו.³⁹

יש לציין כי התפארת צבי (רבי צבי הירש בישקו, אורח חיים יד) מבאר, שהרמב"ם נזקק לדין 'רודף' בשביל להתיר גם לאחר להרוג את העובר, ואילו לא דין זה היה מותר רק לאם הנמצאת בסכנה להרגו. נראה שיסוד חילוקו של התפארת צבי הוא, שבעוד שעבור האם, הריגת העובר היא בגדר 'הצלה', הרי שעבור אדם אחר, הריגת העובר היא בגדר

37 בפרק ה.1. הבאנו את דברי הציץ אליעזר (ט, יז, ו) שמסיק מדברי הנודע ביהודה (תניינא, חו"מ נט) שאם אנס דורש מבני סיעה למסור את אחד מהם ויש ביניהם אחד שהוא טריפה, אסור למסור אותו - בניגוד לדברי המאירי. לפי דברינו כאן, אין זה מוכרח שהנודע ביהודה חולק על המאירי. במסגרת 'האפשרות השניה' שהצגנו, נוכל לומר שלשיטת הנודע ביהודה הסיבה לאיסור להרוג טריפה כדי להציל את השלם היא עקרון מרחב האפשרויות, והוא אינו חל במקרה של סיעה שמוגדר כ'הצלה' לפי סברת הקובץ שיעורים.

38 אכן, רבי שמואל אויערבך (דרכי שמואל, אהלות ז, ט) שהבנתו היא כסברת הקובץ שיעורים, כותב שזוהי הסיבה בגללה הרמב"ם כותב שמותר להציל את האשה מפני שהעובר נחשב לרודף - כי אחרת ההצלה הייתה אסורה שכן המקרה מוגדר כ'ריפוי'. נציין שגם הרב אונטרמן (במאמרו: "בענין פיקוח נפש של עובר", נועם ו (תשכג) א-יא, עמוד ו) וגם רבי שמואל רוזובסקי (זכרון שמואל פג, יג; וראה גם שם, יט) מסבירים בצורה זו את דברי הרמב"ם שהעובר נחשב לרודף.

39 אפשר אולי לומר שבדין 'רודף' שחידשה התורה יש שתי רמות: כאשר אדם רודף את חברו באופן ישיר, אף אם אינו מתכוון לכך, מותר לפגוע בו גם אם שייכת סברת 'מאי חזית' (כלומר, גם אם אין יתרון לנרדף על פני הרודף). לעומת זאת, כאשר אדם רודף את חברו באופן 'פסיבי', אין היתר להרגו כאשר שייכת סברת 'מאי חזית', משום איסור הריגה. אמנם, כאשר לא שייכת סברת 'מאי חזית', וכל האיסור לפגוע בחברו הוא משום עקרון מרחב האפשרויות המבוסס על המוסר הטבעי, כיוון שסוף האדם מסכן את זולתו - מותר לפגוע בו. פירוש כעין זה הציע רבי שמואל רוזובסקי (זכרון שמואל פג, כו), אולם הוא התלבט האם חילוק כזה לשתי דרגות ניתן להאמר ללא מקור ברור.

'ריפוי' ועל כן אסור להרגו בגלל עקרון מרחב האפשרויות.⁴⁰ לחילוק זה יש מקום רק לפי הבנת המנחת חינוך בהגדרת הצלה וריפוי, שכן לשיטת הקובץ שיעורים, הגורם המכריע הוא קיומו של אנס חיצוני ולעניין זה ברור שאין הבדל בין האם לאדם אחר.

ז. סיכום

במאמר זה עסקנו בביאור סוגיית 'אין מתרפאין בשפיכות דמים' וסוגיות נוספות לאור עקרון מרחב האפשרויות. עקרון זה, שמופיע בדברי גדולי האחרונים, גורס שהכלל שפיקוח נפש גובר על כל איסורי התורה פרט לשלוש העבירות החמורות, מוגבל ל'מרחב המעשים שבסמכותו של האדם לעשותם', בעוד במצבים מסוימים, פגיעה בזולת איננה בסמכותו של האדם, ועל כן, היא כלל איננה נידונה כאפשרות.

בסוגיית 'אין מתרפאין בשפיכות דמים' (פסחים כה, א-ב), הגמרא מנמקת את האיסור להתרפא ע"י הריגת חברו בסברה 'מאי חזית דדמא דידך סומק טפי' - אין לאדם יתרון על פני חברו. מכאן לכאורה עולה שבמקרים בהם יש לאדם יתרון על פני חברו, יהיה מותר לו להתרפא ע"י הריגת חברו, בניגוד לעקרון מרחב האפשרויות!

הצגנו מספר תירוצים לקושיה. התירוץ הראשון מתבסס על חילוק בין מצבים המוגדרים כהצלת עצמו ע"י פגיעה בחברו, כגון מצב בו גוי מאיים על יהודי שירצח אותו אם היהודי לא יהרוג יהודי אחר, לבין מצבים המוגדרים כריפוי עצמו ע"י פגיעה בחברו, כגון אדם חולה שמעוניין לקצור איבר מחברו כדי להציל את עצמו. במקרים המוגדרים כ'הצלה', לא חל עקרון מרחב האפשרויות, ועל כן ניתן לומר שסוגיית הגמרא עוסקת במקרים אלה, ולכן מסתפקת בסברת 'מאי חזית' ו'מתעלמת' ממרחב האפשרויות.

הראנו שחילוק זה עולה מדברי רש"י בסוגיה. הבאנו שתי סברות להסבר החילוק בין 'הצלה' ל'ריפוי'. האחת - סברת המנחת חינוך, לפיה מקרה מוגדר כ'הצלה' כאשר מצוות התורה היא זו שיוצרת את הבעיה וכ'ריפוי' כאשר הבעיה נוצרה ממקום אחר והעבירה היא 'פתרון' לבעיה. השניה - סברת הקובץ שיעורים, לפיה מקרה מוגדר כ'הצלה' רק כאשר מעורב בו אנס חיצוני, שכן במקרים כאלה, הפעולה מיוחסת לאנס

40 האור גדול (קונטרס קידוש ה', דף כו עמוד ב ד"ה שוב ראיתי) מבין מדברי התפארת צבי שהוא לא מקבל את עקרון מרחב האפשרויות, וכן כתבנו במאמרו שהוזכר בהערה 1 לעיל (ראה הערה 25 שם). אמנם, בתחילת דבריו התפארת צבי מתייחס בפירוש לעקרון מרחב האפשרויות. לפי דברינו בפסקה זו, יתכן שהתפארת צבי מקבל את עקרון מרחב האפשרויות, ויסוד דבריו הוא חילוק בין הגדרת המצב כ'הצלה' כשמדובר באנס עצמה, לבין הגדרתו כ'ריפוי' כאשר מדובר באדם אחר.

ולא לאדם העושה אותה. הבאנו מספר השלכות מעשיות להבדל בין הסברות - בפרט, לשאלה האם מותר לנתק אדם שמוגדר כ'טריפה' ממכונת הנשמה כדי להציל באמצעותה אדם 'שלם' (כלומר, שאינו טריפה) שנמצא לפנינו.

התירוץ השני לקושיה מתבסס על שיטת הרמב"ן, שאינו מקבל את החילוק בין 'הצלה' ל'ריפוי', ובמקום זאת, מחלק בין מצבים בהם העבירה היא הדרך היחידה להתמודד עם המצב, שנחשבים ל'אונס', לבין מצבים בהם קיים פתרון אחר, שנחשבים ל'רצון'. במסגרת שיטה זו, נוכל לתרץ את הקושיה בדומה לתירוץ הראשון: הסוגיה עוסקת במקרים בהם הפגיעה בזולת היא הדרך היחידה של האדם להינצל, ובמקרים כאלה לא חל עקרון מרחב האפשרויות. ציינו ששיטה זו של הרמב"ן היא מרחיקת לכת, שכן לפיה, אם אדם זקוק להשתלת כליה כדי להינצל ואדם אחר הוא היחיד בעולם שמתאים לתרום לו כליה, יהיה מותר לנזקק לקצור כליה מהאדם המתאים בעל כרחו.

התירוץ השלישי לקושיה, שעולה מדברי האור גדול בהסבר שיטת הנודע ביהודה, הוא שסברת 'מאי חזית' כוללת בתוכה את עקרון מרחב האפשרויות, ולכן היא קיימת גם במקרים בהם לאדם שרוצה להציל את עצמו ע"י פגיעה בזולת יש יתרון על הזולת, אם הזולת איננו מחויב לאפשר פגיעה זו.

עסקנו גם בשיטת הרמב"ם בסוגיה, והראינו שאין להסיק מדברי הרמב"ם שהוא לא מקבל את עקרון מרחב האפשרויות.

סוגיות נוספות בהן עסקנו הן סוגיית 'סיעה' בה נפסק שאסור לבני סיעה למסור לגויים את אחד מהם גם אם אחרת ייהרגו כולם, 'דילמת הקרונית' שעוסקת בשאלה האם מותר להטות חץ שצפוי לפגוע במספר אנשים כך שהוא יפגע במקום זאת באדם אחד, וסוגיית 'עובר' שעוסקת בשאלה האם מותר להציל יולדת ע"י הריגת עובר שמסכן אותה.

בעקבות שיטת המאירי ודעימיה בסוגיית 'סיעה', לפיה במקרה בו אחד מבני הסיעה הוא טריפה מותר למסור אותו כדי שכולם יינצלו, העלינו את הסברה שעקרון מרחב האפשרויות אינו חל במקרים בהם האחר צפוי בכל מקרה למות בתוך זמן קצר. בעקבות דברי החזון איש על דילמת הקרונית, העלנו את הסברה שעקרון מרחב האפשרויות אינו חל במקרים המוגדרים כ'פעולת הצלה', כמו הטיית חץ. בעקבות דברי הנודע ביהודה שכותב שבמקרה בו עובר מסכן את אמו, אלמלא דין רודף, לא ניתן היה להעדיף את האשה על פני העובר, העלינו את האפשרות שיסוד דברי הנודע ביהודה הוא עקרון מרחב האפשרויות. כלומר, אלמלא היה לעובר דין רודף, אסור היה להציל את האשה ע"י פגיעה בו בגלל עקרון מרחב האפשרויות, זאת על אף שיש לאשה יתרון על פני העובר.

לתובנות שהוצגו במאמר לגבי עקרון מרחב האפשרויות יש השלכות למגוון שאלות מעשיות. דוגמאות לכך הן השאלות שהוצגו בפתיחת המאמר:

האם מותר לאדם שנמצא בסכנת חיים להציל את עצמו ע"י פציעת חברו שלא גרם לסכנה, כגון בן ערובה שמוחזק בידי מחבל ?

במקרה זה לא חלה סברת 'מאי חזית', מכיוון שפציעה קלה יותר מהריגה, ולכן השאלה היא האם אסור לאדם להציל את עצמו בדרך זו בעקבות עקרון מרחב האפשרויות. לפי שיטת הקובץ שיעורים, מכיוון שאין אנס חיצוני שמאלץ את האדם לפצוע את חברו, המצב מוגדר כ'ריפוי' ולכן יהיה אסור לאדם להציל את עצמו בדרך זו. לעומת זאת, לפי שיטת המנחת חינוך, אפשר שלמרות שהחבר לא גרם להיווצרות הסכנה, הוא מוגדר כ'גורם לבעיה' מכיוון שהימצאותו מונעת מהאדם להציל את עצמו. לפיכך, יתכן שהמקרה מוגדר כ'הצלה' ויהיה מותר לאדם להציל את עצמו בדרך זו.⁴¹

האם במקרה דומה, מותר לאדם להציל את עצמו ע"י הריגת חברו, אם חברו צפוי למות בכל מקרה בתוך זמן קצר, כמו נוסעי מטוס שנחטף וחוטפיו מתכוונים לרסק אותו לתוך בניין?

במקרה זה, הצלת עצמו ע"י הריגת חברו אסורה בעקבות סברת 'מאי חזית'. אם בנוסף, חברו נמצא במצב של 'טריפה', סברת 'מאי חזית' לא חלה, ונותרת השאלה האם יש איסור בהצלה בעקבות עקרון מרחב האפשרויות. לפי שיטת המאירי ודעימיה, במקרה זה לא חל עקרון מרחב האפשרויות, מכיוון שחברו צפוי למות בקרוב בכל מקרה, ולכן נראה שיהיה מותר להציל את עצמו ע"י פגיעה בחברו במקרה זה.